

Het begin van de boekdrukkunst

Voorwerp	De eerste gedateerde druk in de Zuidelijke Nederlanden
Maker	Johannes van Westfalen & Dirk Martens
Datum	1473
Techniek	Boekdrukkunst met losse letters
Formaat	In quarto, 28 bladzijden
Herkomst	Aalst
Bewaarplaats	KBR, Brussel

In de Zuidelijke Nederlanden begon de boekdrukkunst in Aalst en Utrecht, in 1473, dat wil zeggen minder dan twintig jaar na de uitvinding ervan in Mainz door Johann Gutenberg. Zonder het te weten beleefden de inwoners van onze contreien op dat moment de eerste fase van een van de grootste mediarevoluties in onze geschiedenis.

Op 5 januari 1477 stierf Karel de Stoute voor de muren van Nancy. Zijn lichaam werd drie dagen later gevonden, verminkt door wolven. Dit overlijden veroorzaakte een ware aardbeving, die de structuren van het Bourgondische Rijk diepgaand ontwrichtte. Er brak een lange periode van onzekerheid en instabiliteit aan, die pas eindigde met de meerderjarigverklaring van Filips de Schone in 1494.

Vier jaar vóór dit overlijden, in 1473, veroorzaakte een andere gebeurtenis ook een ware revolutie: de Nederlanden betraden het tijdperk van de boekdrukkunst door de gelijktijdige productie, in Aalst en Utrecht, van de allereerste boeken die werden gedrukt

Qonuertere ad dominū deum tuū quo
niā corruisti in iniquitate tua. *Dece. x°.*
Cū peccatū sit auersio ac recessus mētis
create a summo inenſo ⁊ icōmutabili
bono: atq; cōuersio quedā inordinata ad bonū cre
atum caducū ⁊ uanū. Constat q̄ ipsū peccatum sit
maxima profundissimāq; ruina. utpote lapsus a
summo ad infimū: ab optio ad pessimū: a dignis
simo ad uilissimū. Ideo peccator merito sue trāsgres
siois repelli meret̄ a deo altissimo ac p̄cipitari i pro
fundissimū iferoꝝ: ut culpe correspōdeat pena. Cū
g° ita sit admoneo te peccator ut relicto impietatis
tue errore te ad inferos pertrabēte ad tuum redeas
creatorē ad tue salutis fonteꝝ. in q° sola tua cōsistit
salus. Usquequo per abrupta ābulas uicioꝝ? Cur itē
nera eligis tenebrosa ad terrā mortis caligie cooper
tā ducētia? Aperi oculos cordis ⁊ perpēdas quo ten
das. Peccator. Quis tu qui me increpare docere iu
dicare presumis? Cū scriptū sit. Nolite iudicare ⁊
non iudicabimini. ⁊ iterum: tu quis es qui iudicas
alienum seruuꝝ: suo domino stat aut cadit. Iustus.
Putas ne intelligis que allegas? Nonne sicut de o
cultis ⁊ ignotis iudicare uetamur: sic de manifestis
iudicare lisentiamur? Immo ⁊ sepe iubemur: quēad
modū per Moyses locut⁹ ē deꝝ. Iuste iudica proxi
mo tuo: ⁊ cur increpationē grauiūter accipis? Cū rurs⁹
per Moyses locut⁹ est dominus: publice argue fra
trem tuū. i. proximū tuū peccantem ne habeas super
illo peccatū. Cur nō attēdis q̄ Salōn dixit? Viro
qui corripientem dura ceruice contemnit repentinus

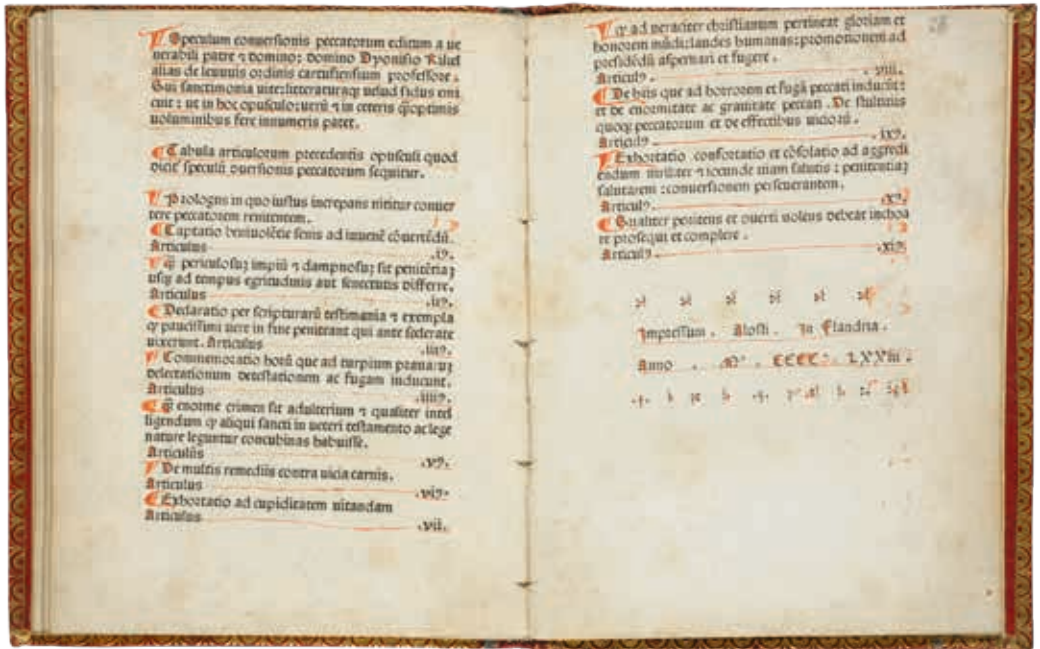
met losse letters. In tegenstelling tot de schok die de verdwijning van de ‘Groothertog van het Westen’ veroorzaakte, realiseerden de mensen uit die tijd zich niet meteen de omvang van de omwenteling die de boekdrukkunst teweeg zou brengen in de communicatiemiddelen: een exponentiële toename van boeken in omloop, de reorganisatie van het literaire veld, een versnelling van de verspreiding van ideeën en intellectuele stromingen (reformatie en humanisme), de ontwikkeling van toezicht en censuur, en zelfs de uitvinding van mediacampagnes.

De eerste stap van het boekdrukkersavontuur in de Zuidelijke Nederlanden werd gezet in 1473 in een kleine stad in het graafschap Vlaanderen: Aalst. De boekdrukkunst zou zich vervolgens in minder dan tien jaar tijd verspreiden naar alle grote steden van dit grondgebied: Brugge (1473/1474?), Leuven (1473/1474?), Brussel (1475), Oudenarde (1480), Antwerpen (1481) en Gent (1483).

In Aalst openden Johannes van Westfalen en Dirk Martens een bescheiden atelier waar ze tijdens hun eerste werkjaar drie boeken drukten, in kwartoformaat: *Speculum conversionis peccatorum* van Denis van Ryckel, een theologisch traktaat dat wordt toegeschreven aan de heilige Augustinus, en tot slot *De duobus amantibus* van de humanist Enea Silvio Piccolomini (de toekomstige paus Pius II). Terwijl de eerste twee werken duidelijk middeleeuws geïnspireerd zijn, is het derde boek de eerste tekst van een Italiaanse humanist die in de Zuidelijke Nederlanden werd gedrukt. De bescheiden omvang van deze drie boeken – het dikste telt 28 vellen papier – doet niets af van hun historisch belang, omdat deze werken de eerste gedateerde bewijzen zijn van de boekdrukkunst in heel de Zuidelijke Nederlanden.

Voor hun eerste druk kozen Johannes van Westfalen en Dirk Martens een tekst van de kartuizer Denis van Ryckel, die net was overleden, in 1471. *Speculum conversionis peccatorum* (*Spiegel van de bekering der zondaars*) is een traktaat over ascetische theologie dat handelt over het innerlijke leven van de gelovigen. De auteur genoot grote bekendheid onder zijn tijdgenoten, dankzij zijn vruchtbaar en eclectisch oeuvre. Het succes van Denis van Ryckel zou overigens gedurende de hele 16de eeuw en zelfs tot het midden van de volgende eeuw blijven duren.

De oplage van *Speculum conversionis peccatorum*, 28 boekbladen dik, is niet bekend. Voor het drukken van één exemplaar waren zeven vellen papier nodig, die vervolgens in kwartoformaat werden gevouwen, wat resulteerde in 28 boekbladen. In die tijd hadden boeken gemiddeld een oplage van 250 tot 300 exemplaren, wat een totaal van 1750 tot 2100 vellen papier zou hebben betekend voor de volledige oplage van *Speculum conversionis peccatorum*, ofwel 3,5 tot 4,2 riemen papier. Omdat er nagenoeg geen lokale

papierproductie was, moesten Johannes van Westfalen en Dirk Martens hun grondstoffen importeren. Hun belangrijkste leveranciers bevonden zich in het noordoosten van Frankrijk: de Elzas, de Vogezen, Lotharingen, Bourgondië en Champagne.

Speculum conversionis peccatorum werd gedrukt in een lettertype dat *gotica rotunda* heet en dat zich ergens tussen het Romeinse en het traditionele Gotische schrift bevindt. De esthetiek van dit alfabet staat in duidelijk contrast met het Gotische schrift dat toen in zwang was in boeken die in de Nederlanden werden gemaakt. In die tijd waren dergelijke lettertypen alleen beschikbaar in Venetië. We weten niet zeker of de twee drukkers elkaar daar hebben ontmoet, maar hun samenwerking begon wel juist op het moment dat de Venetiaanse boekdrukkunst een van de ernstigste crisissen ooit doormaakte – die van de jaren 1471–1473 – waarbij veel expats besloten om terug naar huis te gaan of hun geluk ergens anders te beproeven, onder een gunstiger gesternte.

De samenwerking met Dirk Martens bood Johannes van Westfalen veel voordelen. Van Westfalen was in de Zuidelijke Nederlanden een buitenlander, en dus was het voor hem nuttig om zich te associëren met een ingeborene van de streek, omdat hij zich dan gemakkelijker kon vestigen op een plek vanwaaruit hij de Leuvense markt kon

Colofon van *Speculum conversionis peccatorum* van Denis van Ryckel, dat werd gedrukt door Johannes van Westfalen en Dirk Martens in Aalst in 1473. (KBR, Brussel, inv. INC A 1.329 RP)

veroveren. De aanwezigheid van massa's studenten en professoren in die stad liet immers aanzienlijke afzetmogelijkheden vermoeden. In 1474 beëindigden de twee boekdrukkers hun partnerschap, na twee jaar samenwerking. Johannes van Westfalen verliet Aalst voor Leuven, waar hij actief zou blijven tot het einde van de 15de eeuw. Dirk Martens drukte nog twee werken voor hij zijn geboortestad verliet om andere horizons te verkennen. Hij keerde pas twaalf jaar later terug, rond 1486. Zijn activiteiten tijdens deze periode blijven gehuld in mysterie, hoewel er sterke aanwijzingen zijn dat hij wellicht naar Italië is teruggekeerd om zich verder te bekwamen.

De carrière van Dirk Martens duurde uitzonderlijk lang. Zijn catalogus bevat niet minder dan 270 drukken, die werden gerealiseerd tussen 1473 en 1529. Tijdens zijn professionele loopbaan heeft hij meerdere werkplaatsen gehad. Na zijn terugkeer uit Italië in 1486 opende hij opnieuw een werkplaats in Aalst, die actief bleef tot 1492, het jaar van zijn vertrek naar Antwerpen. De Scheldestad trok steeds meer drukkers aan door haar status als internationaal handelscentrum en de concentratie van kapitaal. Martens bleef er tot 1497. Zijn beleid als uitgever is in de loop van de tijd geëvolueerd. In Antwerpen drukte hij onder andere de brief waarin Christoffel Columbus de ontdekking van de Amerika's beschreef (1493). De terugtrekking van Johannes van Westfalen uit de zaken aan het einde van de 15de eeuw, bood Martens de gelegenheid om naar Leuven te gaan. Zijn uitgaven waren op dat moment veeleer traditioneel en grotendeels geïnspireerd op de middeleeuwen. Hij zette bijvoorbeeld hard in op de markt voor liturgische boeken, een sector die grote expertise en gekwalificeerde vakmensen vereiste.

De humanistische droom die Martens aan het begin van zijn carrière voor ogen had, werd pas op zijn zestigste verwezenlijkt. Toen hij in 1502 terugkeerde naar Antwerpen drukte hij daar onder andere een tekst van Erasmus. Het jaar 1510 markeerde een keerpunt in de carrière van de drukker. Hij werkte voor het eerst samen met een humanist, Pieter Gillis, die hem hielp bij het uitgeven van teksten en de keuze van auteurs. Bij zijn terugkeer naar Leuven in 1512 sloeg Martens een resoluut humanistische richting in. De directe samenwerking met Erasmus, tussen 1516 en 1521, was cruciaal om zijn werkplaats te positioneren in het hart van de verspreiding van de renaissancistische gedachte in het noorden van Europa.

De oprichting van het Drietalencollege in Leuven in 1517, dat gespecialiseerd was in het onderwijs van Latijn, Grieks en Hebreeuws, gaf Martens de kans om het werk van klassieke auteurs te drukken voor de studenten van deze instelling. Het einde van zijn carrière nam een Griekstalige wending. De catalogus van Martens werd op dat moment verrijkt met enkele grote auteurs uit de oudheid, in de oorspronkelijke taal: Homerus,

Xenophon en Demosthenes. Martens zette in 1529 een punt achter zijn carrière als drukker en trok zich terug in het klooster van de minderbroeders in Aalst, waar hij in 1534 overleed.

Dirk Martens moet worden beschouwd als een van de belangrijke figuren in de vroege dagen van de boekdrukkunst in de Zuidelijke Nederlanden. Hij was de drukker van de eerste humanistische tekst in deze regio – *De duobus amantibus* van Enea Silvio Piccolomini (1473) – en ook de man die cursieve en Hebreeuwse lettertypen introduceerde, en hij speelde een rol in de algemene verspreiding van Romeinse lettertypen. Zijn werkplaats groeide in de loop der jaren uit tot een van de voornaamste productiecentra van humanistische werken in Noord-Europa. Erasmus ondersteunde hem in deze taak en adviseerde zelfs Thomas More in 1516 om zijn *Utopia* – een essentiële tekst in het vroeg-moderne denken – bij Dirk Martens te laten drukken.

Renaud Adam